

על רומאן יאקובסון ועבודתו במדעי האדם¹

מיבחר המאמרים של רומאן יאקובסון, המוגש לקורא העברי, אינו אלא חלק קטן מכתביו, מועט היכול לרמז על המרובה, אך לא להחזיק אותו. בניגוד לרוב גדולי הבלשנות והתחומים האחרים של מדעי-האדם, שעיקר עבודתם התמצה בספר אחד או שניים (סוסיר, ילמסלאו, ספיר, בלומפילד, פרופ, טרובצקוי² ורבים אחרים), אין עבודתו של יאקובסון מתמצה בספר זה או אחר שכתב. הוא גם לא חיבר מעולם ספר שיטתי מסכם של "גישתו המדעית", מפני שעבודתו לא כוונה מעולם ליצור "שיטה" סגורה, אלא לבנות "חשיבה פתוחה". "רעיונות", "הנחות", "השערות", "ניחושים" ו"היפותזות תיאורטיות" – אלה הן מן המלים השכיחות ביותר בחיבוריו, וממושגי-היסוד של חשיבתו. חשיבה זו היתה מכוונת בכל עבודתו המדעית לא לקראת "סיכום נאה" של "מה שכבר ידוע", אלא לקראת השערה פורייה בדבר מה שאינו ידוע עדיין; לא כדי לומר: "כמה נאה חרשנו שדה זה", אלא כדי לומר: "כיוון שהגענו עד כאן מתגלה לנו, שהשדה שחרשנו נמשך מעבר למה שנראה לנו כגבולו". לפיכך אפשר להבין מדוע יכול היה יאקובסון, מצד אחד, לבדוק מיקרים ספציפיים ופרטי-פרטים לשוניים וספרותיים (מיבנה חריזה, תקבולות ואקוויוואלנטים, אופי מדויק של צלילים, אטימולוגיה של מלים) בדיקה מחמירה, למדנית, מתועדת, ומצד אחר, להעמיד את כל המסקנות של החקירה באורה הבוחן של ראייה חדשה, לא-קונוונציונאלית, ואפילו קונטרברסיאלית. בשביל יאקובסון המדע הוא דרך לפתוח אופקים חדשים לפני כושר ההתבוננות של האדם, והלשון אינה רק "אחת הדרכים שבהן האדם מתבטא", אלא הדבר המרכזי בחייו, דבר המבדיל אותו משאר היצורים החיים, והמארגן את חייו בעוצמה שאינה ידועה לו עצמו. מחקר הלשון הוא אפוא דרך פתוחה להכרת האדם: "בלשן אני, שום דבר לשוני אינו זר לי"³, הכריז יאקובסון ב-1958, בסוף הרצאתו "בלשנות ופואטיקה", בפראפראזה על הפתגם הלטיני הידוע "אדם אני, שום דבר אנושי אינו זר לי".

החל בשנת 1915, כאשר יסד, בהיותו בן 19, את "החוג הבלשני של מוסקבה" (שבראשו עמד חמש שנים), ובמשך קרוב לשבעים שנה, היתה עבודתו המדעית של יאקובסון כרוכה בכל ההתפתחויות המרכזיות בחקר הלשון, הספרות ומערכות-סימנים אחרות של המאה העשרים, ובכל אחת ואחת מהן שימש דמות מרכזית ו"מנוע" הדוחף קדימה. הוא היה פעיל בגיבוש הראייה החדשה של מחקר הספרות והלשון, כפי שבאה לידי ביטוי בעבודתם של חוקרי ספרות ולשון צעירים ברוסיה, שמתנגדיהם כינו אותם בכינוי-הגנאי "פורמאליסטים". "הפורמאליזם הרוסי", שרק בשנים האחרונות החלו להבין את עוצמת פריצת-הדרך שחולל ואת העושר וההיקף של חשיבתו ומחקריו, הוא עד היום הבסיס למחקר מעמיק, מגוון ומבוסס, לא "פורמאליסטי", של הספרות – הן כשלעצמה והן ביחסיה עם העולם הסובב אותה: לשון, חברה, אמנויות אחרות, פולקלור ופוליטיקה. המהפכה הרוסית ושנות הרעב דחפו את יאקובסון לגלות: תחילה לברלין ואחר-כך לפראג, בפראג, בעוד טבעת

¹ נוסח מתוקן של המבוא למבחר מאמריו של רומאן יאקובסון בעברית: יאקובסון, רומאן 1986. **מיוטיקה, בלשנות, פואטיקה – מבחר מאמרים**. ערכו איתמר אבן-זהר וגדעון טורי. תל-אביב: המכון הישראלי לפואטיקה וסמיוטיקה ע"ש פורטר, אוניברסיטת תל-אביב והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 7–14.

² Saussure, Hjelmslev, Sapir, Bloomfield, Propp, Trubetzkoy

³ Linguista sum, nihil linguistici mihi alienum puto

[8]

החנק הולכת ומתהדקת סביב עבודתם של ה"פורמאליסטים" ברוסיה, נעשה יאקובסון הרוח החיה בשלב חדש ונוסף של מחקר הלשון והספרות – "החוג הבלשני של פראג". "החוג של פראג", שבתחילה לא היתה לו דריסת-רגל במימסד האקדמי, הפך במהרה לאחד המסעות המופלאים בחקר תרבותו של האדם. בתקופה זו, לקראת סוף שנות העשרים, התגבשה התיאוריה הפונולוגית. במקום לשאוף לאיסוף אין-סופי וחסר-תכלית של אוצר הצלילים של הלשון, התגבשה ההבנה, שלא הצליל כשלעצמו נושא את התפקיד המרכזי בתקשורת הלשונית, אלא הניגודים בין הצלילים, מה שכונה לאחר מכן "התכונות המבחינות" שלהן, בלשונו של יאקובסון. במקום לעסוק בצייד-צלילים – העיסוק שהיה חביב על הפונטיקאים – ניסו עתה הפונולוגים להבין איך פועלים הצלילים בלשון מבחינה פונקציונאלית. לא הצליל אפוא, אלא "יחידת הניגוד הצלילי המבחינה משמעויות", ה"פונמה", הפכה עתה לבנת-הבניין של הלשון, כלומר: לא החומר הצלילי, האקוסטי או הגראפי, היו מושא מחקרו העיקרי של החוקר, אלא התפקידים שהחומר הצלילי, האקוסטי או הגראפי עשויים למלא. יאקובסון חיפש, מעבר לכך, הבנה רב-צדדית של פעולת המערכת הפונולוגית ושל יחסי-הגומלין שלה עם מערכות אחרות, בלשון ומחוצה לה.

הבלשנות המודרנית מתקשרת בתודעתם של רבים עם שמו של פרדינאנד דה-סוסיר. ספרו, 'קורס בבלשנות כללית', ששניים מתלמידיו הוציאו בז'נבה לאחר מותו, על סמך הרצאותיו, הוכר כ"נקודת-המיפנה" של מחקר הלשון. אכן, אין לתאר את התפתחות הבלשנות, ובכלל זה את עבודתו של יאקובסון, בלי תורת-הלשון של סוסיר. יחד עם זאת, סוסיר היה רק אחד המקורות לבלשנות החדשה, ורק אחד היסודות בעבודתם של הפורמאליסטים הרוסיים והסטרוקטוראליסטים של פראג (כך נקראו אנשי "אסכולה" זו, הפעם ביוזמתו של יאקובסון עצמו). יאקובסון, שבל עבודתו שזורה ניסיונות להראות, שהרבה רעיונות "מודרניים" על הלשון כבר היו מעולם, אלא שלא כולם זכו לאותה מידה של פיתוח ופופולאריות, הצביע בעיקר על בלשנים כמו בודואן דה קורטנה ופורטונאטוב, ששיטתם היתה פחות מלוטשת מזו של סוסיר, אך כללה גם אלמנטים שחסרו בה. אמנם סוסיר ניסח את עקרונות-היסוד של הגישה ה"סטרוקטוראליסטית" ללשון באופן המלוטש ביותר, והניח את היסודות לראיית הלשון לא כאוסף של אלמנטים בעלי תכונות חומריות מסוימות, אלא כמערכת של פונקציות הפועלת לתכלית מסוימת, אך בעיני הפורמאליסטים הרוסיים והסטרוקטוראליסטים של פראג היה זה "סטרוקטוראליזם קפוא". כדי להגיע לאפשרות להבין "איך הלשון פועלת באופן עקרוני", ראה סוסיר צורך "לסלק את גורם הזמן". העיסוק ב"דיאכרוניה" של הלשון – שלבי התפתחותה מתקופה לתקופה – סולק הצידה, והוחלף בעיסוק ב"סינכרוניה" של הלשון – מצבה של הלשון "כפי שהיא בזמן אחד נתון, ובלי להתחשב בעברה או בעתידה". בכך השיג סוסיר מתודה יעילה לבידוד אספקט שלא נידון מעולם בבלשנות באופן שיטתי ולטיפול בו. אולם, לאחר שיכלו כבר להסכים, שבאופן כזה אכן נחשפו כמה עיקרים חשובים של הלשון, נראתה ההיצמדות לשיטת הבידוד הרסנית, מפני שכדי לפעול בה בהצלחה היו צריכים להעלים עין מהגיוון העצום שיש בלשון ובמוצריה –

[9]

הטקסטים השונים הנאמרים והנכתבים בה – ולראות אותה כמיבנה אחיד והומוגני. ראייה זו נבעה ממסורת תרבותית מסוימת, שנבנתה בצרפתית, ואולי משום כך נוח היה לקבלה בארצות הדוברות לשון זו. אך הרקע התרבותי, האמנותי והאקאדמי של יאקובסון וחבריו היה שונה, והם שאפו להבין לא רק "איך הלשון פועלת בכלל", אלא גם "איך היא פועלת במציאות", והמציאות לא יכולה היתה להיראות להם "קפואה", "סינכרונית" ו"לא-היסטורית".

בעיני יאקובסון ובעלי הגישה ה"פונקציונאליסטית" ברוסיה, צ'כוסלובאקיה וארצות אחרות, תיאוריה של הלשון שאינה יכולה להסביר את ההיסטוריות שלה אינה יכולה אפוא להיות טובה, והוא הדין בתיאוריה של הספרות. בתזות של פראג, שחברו יחד עם כמה מלומדים אחרים, הוגשו לקונגרס הסלאביסטי הבין-לאומי והפכו אחר-כך לאבן-היסוד בתיאוריה הפונקציונאליסטית הבין-לאומית (1929), בתזות שחיבר ב-1928 יחד עם יורי טיניאנוב, מגדולי הפורמאליסטים הרוסיים (שפיתח במקביל תיאוריה היסטורית של הספרות), ובעבודות על הפונולוגיה ההיסטורית של השפה הרוסית (1929 וכו'), ניסח יאקובסון עקרונות מנוגדים לגמרי לאלה של סוסיר. ההבחנה בין "סינכרונית" ל"דיאכרונית" נשמרה בעבודות אלה, אך "סינכרונית" לא זוהתה עוד עם "מצב סטטי", "מחוץ להיסטוריה [ולזמן]", ו"דיאכרונית" לא נחשבה עוד "מחוץ לתחום". ההבנה איך הלשון פועלת "בעיקרון", "בסינכרונית", אמורה היתה לאפשר להבין איך הלשון פועלת גם "בזמן". ה"סינכרונית" נתפסה רק כנקודה על-גבי ה"דיאכרונית", ולכן גם היא לא נתפסה כאחידה, הומוגנית ו"קפואה", אלא כרב-גונית, דינאמית והטרואגנית. שהרי, כך הוכר בתקופה אחת יש יותר מאשר, מערכת, אחת בלשון. בספרות או בחברה – ולא רק אצל אנשים שונים, אלא לעיתים אצל אותו אדם עצמו, כשהוא פועל בהקשרים שונים – לשוניים, ספרותיים או חברתיים. הובן, שיש ריבוד (סטראטיפיקאציה), או היירארכיה, בין האלמנטים הבו-זמניים השונים, ואלה התופסים את ה"מרכז" הם הנתפסים באותה שעה כ"הלשון" או "הספרות", עד שמגיעה שעתם להידחף לשוליים על-ידי אלמנטים שקודם-לכן היו שם ולא נחשבו "ראויים להכרה". כך הראה יאקובסון, במחקרים שהשתלבו בגישתם של רבים מחבריו (שקלובסקי, אייכנבאום, טיניאנוב, מוקארז'ובסקי ואחרים), שה"סינכרונית" הדינאמית היא המפתח גם להבנת השינויים בלשון (או בספרות). יתר על כן: במקום לראות את השינוי כמין פעולה הבאה "מבחוץ" ובאופן לא-מוכן (ובאילו היתה "תאונת-עבודה" של הלשון), נתפס עתה השינוי כחלק בלתי-נפרד מן האופי של הלשון, או של כל מערכת-סימנים שהיא.

הבנתו של יאקובסון, שרק אם נשכיל לראות את היחסים המורכבים בתוך מחסן אלמנטים רב-גוני והטרואגני, נדע איך פועלת ומשתנה כל מערכת של פעילות אנושית הבנויה על סימנים. הובילה אותו להתעניין באספקטים שונים של הרב-גוניות הזאת. צליליות לשון השירה, היחסים בין יחידות הלשון ליחידות-האירגון של לשון השירה, האופוזיציות הבינאריות הבונות את היחידות הקטנות ביותר של הלשון, המערכת ההטרואגנית של אופוזיציות כאלה בתוך זמן נתון כהסבר להשתנות של המערכת הזאת עצמה ("פונולוגיה היסטורית") – כל אלה נראו ליאקובסון

[10]

בשנים שבילה בצ'כוסלובאקיה כבלתי-מספיקים. ככל שהצליח להציג שאלות חדשות, כן גבר בו הצורך לשאול שאלות נוספות. הוא השקיע כמות עצומה של פעילות והתעניינות בפונולוגיה; חלק ניכר מהשקעה זו מצוי בהתכתבותו האינטנסיבית עם ניקולאי טרובצקוי, שחיבר ספר-יסוד מסכם על הפונולוגיה. (מהתכתבות זו נשארו בעיקר מכתביו של טרובצקוי, שיאקובסון שמר עליהם בכל נדודיו ופירסמם לאחר שנים; מכתבי יאקובסון אבדו ברובם הגדול במלחמת-העולם השנייה.) אך במקביל לאותו קשר אמיץ ומופלא עם טרובצקוי – נסיך רוסי גולה, בן לאחת ממשפחות האצולה העתיקות ביותר ברוסיה – קיים יאקובסון קשר עם איש מופלא אחר, מחלוצי הסמינטיקה במאה העשרים – פיטר בוגאטיריוב. בוגאטיריוב לא התחיל מ"נקודת האפס": עוד במאה ה-19 היה חקר התרבות העממית ברוסיה פורה, וב"מכון לחקר אמנות המלה" בלנינגראד, שבו לימדו ה"פורמאליסטים", אספו וחקרו הקלטות של דרך הסיפור של משוררים ומספרים עממיים (ובו גם הוגש, כעבודת-גמר לתואר השני, תיבורו המפורסם של ולאדימיר פרופ, 'המורפולוגיה של המעשייה'). אך בוגאטיריוב לא הסתגר בחקר "התרבות העממית" לעצמה, אלא ניסה להראות את התרבות הזאת כאלמנט פונקציונאלי בתוך מערכת פונקציונאלית היירארכית, המהווה את המכלול ההטרונגי הרב-גוני של תרבות של תקופה. כאן הצטלבו דרכיו עם אלה של יאקובסון, ושיתוף-פעולה זה הוליד את אחד החיבורים המעניינים ביותר בחקר הפולקלור ("הפולקלור כצורה מיוחדת של יצירה", בכרך זה, עמ' 276). לכאן שייכת גם שורה של "מאמרים לא-מדעיים" (כהגדרתו של יאקובסון עצמו), שחיבר באותה תקופה: על הקולנוע, על המוסיקה, אך בעיקר על גורלו של גדול משורריה של רוסיה, אלכסנדר פושקין. אירת הטרור, הפחד, הרדיפה והתככים, שהביאה בסופו של דבר להריגתו המתוכננת של פושקין בדו-קרב, משוחזרת בעוצמה בחיבורים אלה, החושפים את "העליבות והתפארת" באחד (בלשונו של ההומאניסט הספרדי אורטגה אי-גאס [y Gaset]) של הספרות ברוסיה הצארית; זהו פרק-חובה לחוקר הספרות ולהיסטוריון גם יחד.

גלות חדשה טילטלה עד מהרה את יאקובסון, בשיא הזוהר של עבודתו בפראג: ב-1939 פלשו הנאצים לצ'כוסלובאקיה, ויאקובסון הצליח לברוח בדרך לא-תאומן לקופנהאגן, אך ורק כדי להיטלטל שוב לנורבגיה מאימת הנאצים, וכעבור שנה, בעזרת המחזרת הנורבגית – לשבדיה. בארצות סקאנדינביה לא היה יאקובסון אלמוני, והמגעים עם החוג הבלשני של קופנהאגן בראשות ילמסלאו, עם החבורה האמיצה של הבלשנים שמסביב לאלף סומרפלט באוסלו ועם החוקרים באופסאלה ובסטוקהולם, העמידו שאלות חדשות על סדר-יומו. כך, בעיצומה של המלחמה, כשסכנת פלישה גרמנית מרחפת כל הזמן על ראשה של ממשלת שבדיה, מגלה יאקובסון דרך חדשה להטיל ספק בהנחות שכבר הפכו מקובלות או לאששן. ושוב, הוא אינו יוצא "מנקודת האפס", אלא מתוך ידיעה שכבר היו מי שהיו לפניו, אך בכל זאת מעלה השערות חדשות – נועזות, ואולי "פראיות" – בארץ לא-נודעת. הדרך החדשה שואלת שאלות בשני כיוונים: איך לומד האדם להשתלט על הלשון, מצד אחד, ואיך הוא מאבד את שליטתו בה, מצד שני; מן הצד האחד – הילד, הלומד את הלשון מהוריו מסביבתו, ומן הצד השני – מחלת האפאזיה, המשתקת חלקים במוח

[11]

של האדם, ואינה מאפשרת לו לבצע פעולות פשוטות שונות של התבטאות והבנה לשונית. שאלות אלה, שהוצגו במסגרת חקר היחסים בין מיבנה הלשון למיבנה המוח – ה"ניורו-בלשנות" (שהיא בימינו ענף לגיטימי, אם גם עדיין קונטרוברסיאלי, של המדע) – היו יוצאות-דופן, בלשון המעטה, כשניסח יאקובסון ב-1941, בספרו 'לשון ילדים ואפאזיה', את מסקנות התבוננותו, שהתבססו בחלקן על מעורבותו בעבודת הרופאים בבית-החולים הקארוליני שבסטוקהולם. יאקובסון ראה אז במחקר המוח – כפי שהמשיך לראות בשורה של עבודות מאוחרות יותר (שהאחרונה שבהן עד כה יצאה לאור ב-1980) – מתודה מצוינת לבדיקה אמפירית של היפותזות-יסוד של התיאוריה הבלשנית. הגילוי, שהאונות השמאלית והימנית של המוח הגדול מאחסנות ומפענחות סוגי אינפורמציה שונים (לדוגמה: קטיגוריות דקדוקיות באונה השמאלית, אך גון-הקול ואינטונאציה באונה הימנית) נתפס כמפתח חשוב להבנת ההירארכיה של יסודות-הלשון הנלמדים, מצד אחד, והקורלאציה הטיפקודית שלהם, מצד שני. (למשל, אדם שנפגע באונתו הימנית, המשיך להבין את כל מה שאמרה לו אשתו, אך לא זיהה אותה כדוברת כשלא ראה את פניה, כי לא פיענח את גון-הקול והאינטונאציה שלה.) היכולת לפענח יחסי דמיון לעומת יחסי-סמיכות, למשל, העלה במוחו של יאקובסון את הרעיון, לראות בשני עקרונות עתיקים של השירה – מטאפורה ומטונימיה – שני קצוות בסיסיים של יכולת ההבנה הלשונית (והסימנית) של האדם בכלל.

באמצע שנות הארבעים כבר התגבשו, ככל הנראה, שלושת הצירים העיקריים שחשיבתו סובבת עליהם: הלשון "כשהיא לעצמה", אך ברב-גוניתה הדינאמית (כאשר אחד ממוצריה הבולטים ביותר הוא השירה), הלשון בקשריה אל מערכות-הסימנים האחרות (קשרים שהם גם חברתיים, בתור הציר המרכזי של הפעילות הסמיוטית של האדם וכחלק מן דתרבות), והלשון כחלק בלתי-נפרד מן האורגאניזם הביולוגי של האדם. שוב ושוב, במרץ בלתי-נלאה, ובנסיון-גיחה פעם בכיוון אחד ופעם בכיוון אחר, ממשיך יאקובסון להפוך ולהפוך בעניינים אלה, לבחון מחדש השערות ישנות, להציע חדשות ולפתוח פרספקטיבות לא-צפויות. ב-1941 שוב נאלץ לקחת מקל-נדודים בידו: יחד עם ארנסט קאסירר, ביאכטה קטנה שמנתה שמונה-עשר איש (שנים-עשר מלחים ושישה נוסעים), "האחרונה שיצאה משבדיה לארצות-הברית", נדחף לברוח משבדיה מחשש לפלישה גרמנית.

"העולם החדש" לא האיר לו פנים כסקנדינאביה: ה"סטרוקטוראליזם" האמריקני בחקר הלשון והמתנגדים לכל תיאוריה ומחקר שיטתי בלימודי הספרות לא קיבלוהו בזרועות פתוחות. אולם, גם כאן, בעמל רב וללא ליאות, חולל יאקובסון תפנית בראיית הלשון, כפי שעלה בידו לחולל שנים קודם לכן בקהיליית החוקרים העוינת של צ'כוסלובאקיה. המלחמה ריכזה בניו-יורק שורה ארוכה של גולים מאירופה, יהודים ולא-יהודים: נילס בור, אנדרה מארטינה, קלוד לוי-שטראוס ורבים אחרים. ושוב גילה יאקובסון את יכולתו המופלאה למצוא אצל אנשים חדשים שאלות חדשות, אך גם להשפיע על מהלך חייהם ועבודתם. האנתרופולוגיה הסטרוקטוראלית של לוי-שטראוס נולדה מתוך מגע עם "שש הרצאות על הלשון" שהרצה יאקובסון בניו-יורק בשנות המלחמה, כמו גם מתוך מגע עם פראנץ בועז,

[12]

האנתרופולוג היהודי-אמריקני שהיפרה גם את מחשבתו של יאקובסון. לידתה של תורת-האינפורמאציה והעידן האופטימיסטי בקיברנטיקה ובתורת-התקשורת לא השאירו את יאקובסון אדיש: ב-1958 הציע תיקון מרחיק-לכת ל"מכלול הפונקציות הבסיסיות של הלשון" של קארל בילר, שילב בתוכו את הראיות החדשות של תורת-האינפורמאציה, והאיר מחדש שני עקרונות בסיסיים בתורת הלשון ובתורת הספרות בעת ובעונה אחת – "הפונקציה הפואטית", המתגלה בצורתה הפורייה ביותר בלשון השירה, שהוצגה בעיקרון לשוני טוטאלי, המאפשר את ההשתנות המתמדת של הלשון, או, במלים אחרות, את הכושר היסודי של הלשון לשנות את עצמה, ו"הפונקציה המטא-לשונית", שהוצגה כדרך מרכזית לשליטה על הקוד הלשוני ולתיקונו.

הבנת פעולתה של הלשון בתוך הקשר סמיוטי, שבאה לידי ביטוי אצל יאקובסון כבר בעבודתו המשותפת עם בוגאטיריוב בשנות השלושים, והמגע עם בועז, לוי-שטראוס ואחרים, הולידו את הצורך להחיות דיסציפלינה עתיקת-יומין זו, הסמיוטיקה, שעם חלוציה המודרניים נמנו בוגאטיריוב ומוקאר'ובסקי. עם זאת, נראה שגם גורם אחר שימש דחף לכך: הסתגרותה המחודשת של הבלשנות בתחילת שנות השישים בתוך תיאוריה הרמטית, א-היסטורית ואנטי-סוציולוגית, אם גם מהפכנית בכמה ממושגיה, בעקבות התיאוריה הגנראטיבית של נועם חומסקי. לא יהיה זה נכון לראות ביאקובסון מתנגד לניסיונו של חומסקי. להפך, כל עבודתו של יאקובסון בנויה על הנכונות לעשות לניתוק מלאכותי של אספקט זה או אחר של הלשון, אך בהבדל אחד: לא כדי לראות את האספקט הנידון כיחיד האפשרי, אלא כדי שניתן יהיה להבין טוב יותר את תכונותיו, ועל-ידי כך את התקשרויותיו עם אספקטים אחרים. יתר על כן, גם תפיסותיו המנטאליסטיות של חומסקי לא עמדו בסתירה לגישתו של יאקובסון, שהתנגד גם הוא לביהיוריזם הקיצוני ששלט בבלשנות האמריקנית. אולם, תפיסתו של חומסקי לא איפשרה לדובר בלשון לייצר אלא מבעים שכבר היו "מוצפנים" בה מראש, ב"מיבנה העומק" שלה, ועל כן מושג ה"בוראנות" ("יצירתיות") לא היה אצלו אלא יכולתו של הדובר "לממש" מה שנמצא כבר ב"כשירות", כל זאת תוך רדוקציה של "הלשון" לתחום התחבירי בלבד, ותוך התעלמות מטקסטים "לא תיקניים" (בכלל זה לשון השירה), וכמו אצל סוסיר, בהתעלמות ממימד ההשתנות של הלשון. על רקע זה נוכל להבין את המרץ שהשקיע יאקובסון בהחייאת הסמיוטיקה, כאילו במאמץ למנוע מן הקהילייה האקאדמית לשקוע שוב למשך שנים בראייה חד-צדדית של התקשורת האנושית. בשעה שנכתבות שורות אלה, עברו מזמן שנות-הזוהר של הבלשנות הגנראטיבית, ותלמידי חומסקי מחפשים, אובדי-דרך, כר כלשהו לפעולה. אך בלי הקפדנות, הדייקנות והבדיקה החוזרת-ונשנית, המלוּנה רוח ספקנות, של יאקובסון, גם הסמיוטיקה המודרנית מרחפת על הגבול שבין מסגרת פורייה למחקר אינטגראטיבי והרפתקה פראית, העלולה לדרדר את מדעי-האדם אל ערפילי-האזים של מלמולי הכוהנת מדלפי במסווה של מלים חדשות ונוצצות.

הציר השלישי – בסיסה הביולוגיים של הלשון – מתפצל בעבודתו של יאקובסון לכיוונים רבים. מיבנה המוח והלקחים מחקר מחלת האפאזיה, וההבדלים בין סימנים

[13]

חזותיים לסימנים שמיעתיים, הם הנושאים המרכזיים בעיסוק זה. אך רבים גם הנושאים האחרים, כגון הצגת שאלות על הקורלאציה בין הלשון למיבנה הצופן הגנטי, ומכלול השאלות, המטרידות את הפסיכולוגים, על היחס בין כשירות נפשית לאפשרויות ביולוגיות: המודע והבלתי-מודע בראייה חדשה, לא פרוידיאנית, כאילו ציגים הכרחיים, המכתיבים את ה"כלכלה" של מחסן-הסימנים ואת השימוש בו על-ידי האדם.

דרכים ראשיות אלה, ה"אוטוסטראדות" בעבודתו המדעית של יאקובסון, כמוהן כדרכים ראשיות במפה של כל ארץ – אפיקי-התנועה המרכזיים בלבד. אבל הן מצטלבות, חופפות ומלוות מאות דרכים קטנות יותר: מאות המחקרים של יאקובסון בלשונות שונות, בספרויות שונות ובתרבויות שונות. בקנה-מידה של "מלומד ראוי לשמו מן השורה הראשונה", די בעבודותיו של יאקובסון על "מגילת איגור" (שם עברי זה לאפוס הסלאבי הקדום על מסע איגור נגד הפולובצים הוצע לי על-ידי יאקובסון עצמו), המפריכות בחריפות, בידע ובעוצמה, שמעטות דומות לה בפולמוסים המדעיים, את התיאוריה הרואה באפוס זיוף מוצלח של המאה ה-19, כדי להעמידו כקלאסיקון בחקר הספרות. והספרות הסלאבית בעיקר. אך עבודתו על "מגילת איגור" היא רק פרק אחד במחקר האפוסים הסלאביים, קדמוניות הספרות הסלאבית הרוסית וניתוח הספרות הרוסית החדשה. והוא הדין בעשרות ניתוחיו – רבים מהם יחד עם חוקרים אחרים – של שירים בספרויות שונות. ניתוחים אלה הם חלק ממסעו הארוך והבלתי-נלאה לגלות את "הדקדוק של השירה והשירה של הדקדוק", ובתור חוקר, כלומר מי שאינו מסתפק בהצגת תיאוריה ובהדגמתה, אלא חדור שאיפה לבדוק אותה בקורפוס רחב ורב-גוני.

אף על פי כן, מי שמחפש את תרומתו של יאקובסון לחקר הספרות ולתורת הספרות רק בחיבורים העוסקים במפורש בנושאים אלה, יטעה טעות חמורה. הספרות בשביל יאקובסון היא ההתגלמות הפורייה ביותר והמורכבת ביותר של היצירתיות של הלשון. לכן, גם כאשר אינו עוסק במפורש בבעיה "ספרותית", עבודותיו – בכל נושא אחר שהוא – חשובות לחוקרי הספרות מבחינה מתודולוגית, תיאורטית או מתודית. עבודתו אינה נחלקת לקטגוריות המסתפקות בעצמן. לפעמים אף נראה, שהוא עצמו מפיק רק חלק מן הלקחים שאפשר להפיק ממכלול עבודתו בשביל התחום הספציפי של חקר הספרות. אך בין שהוא מנתח את האפוס הרוסי במאה ה-12 ומצביע על בין-לאומיותו של הטעם הספרותי במאה זו של "ימי-הביניים", ובין שהוא מצביע על שווינו-ערך בשיר של בודלר, או מנתח את עקרונות יצירתם של "משוררים ציירים", תפיסת ה"ספרות" אצלו אינה חופפת לטעם אסתטי כלשהו של תקופה זו או אחרת. הוא מאמין נלהב ביופיה, גדולתה והישגיה של השירה בכל הזמנים ובכל הדורות, ואינו יכול להזדהות עם אינטרסים צרים של "ביקורת ספרות" מסוימת. מחקר האמנות, ובכלל זה מחקר הספרות, מנוגד אפוא בתפיסתו ל"ביקורת" הספרות, לא רק במובן זה שהוא פועל על-פי כללי-משחק שונים בתכלית, אלא גם מפני שהוא מסוגל לפקוח את עינינו לראות את ערכם של טקסטים ספרותיים, או יצירות-אמנות, השונים לחלוטין זה מזה, שנתחברו לפי טעמים שונים ונורמות שונות. מחקר הספרות (או האמנות) אינו רק

[14]

מדע היכול להעמיק את הבנתנו לגבי העקרונות, הכלליים וההיסטוריים, של פעולתה. יש בצידו גם אספקט "הומאניסטי", אם כי לא כמקובל בתפיסות הרווחות, והוא: למידה להאזין לקולות של תקופות אחרות, למשוררים בשפות אחרות, לציירים מזמנים אחרים; הבנה, שהטעם שלנו אינו בהכרח הטעם של העבר, וגם לא הטעם של העתיד, ואם רוחנו רוצה לנדוד על-פני ארצות ושנים, המחקר "חסר-התשוקות", אך המלא תשוקה לדעת, ילמדנו להקשיב ולראות.

המדען והחוקר מצטייר לעיתים קרובות בעיני רבים כמי שנובר בפינתו, פרוש מהעולם, ועבודתו "עושה לה כנפיים". לא כך היא דרך העולם, ואף על פי כן מעטים החוקרים כיאקובסון, שהבינו כבר בנעוריהם את החשיבות העצומה של הקבוצה, החבורה, הצוות; יאקובסון אירגן (כאמור, בגיל תשע-עשרה) את "החוג הבלשני של מוסקבה", והיה פעיל ב"חוג הבלשני של פראג", ב"חוג הבלשני של ניו-יורק", באגודות בין-לאומיות רבות ושונות, בכתבי-עת, קונגרסים, סימפוזיונים ומיפגשים בין-לאומיים. אירגון המאמץ המדעי הוא חלק בלתי-נפרד מן המאמץ עצמו: מה ערך לעבודת המדען אם אין דרך להביאה, במהירות וביעילות, לידיעת חבריו? באיזו מסגרת יכולים רעיונותיו להיבדק, לזכות לתגובה, לקבל הצעות-תיקון, אם לא בפני העמיתים למקצוע? ומה יכול להועיל יותר לבדיקה של רעיונות – ישנים כחדשים – ולפתיחת שערים חדשים מאשר הפגשה של חוקרים בתחומים שונים, שאינם מקבלים כמובנים מאליהם הנחות ורעיונות "מובנים מאליהם" בתחום השקני? יאקובסון היה הרוח החיה בהפעלתן של מסגרות כאלה, בפגישה והפגשה של אנשים מכל התחומים של מדעי-האדם ומדעי-הטבע, מתרבויות ולשונות שונות. לא "בצד פעילותו המדעית", אלא כחלק בלתי-נפרד ממנה, כאחת משיטותיה – "מעבודותיה" – הפוריות ביותר.

*

חיבורים שונים של רומאן יאקובסון הופיעו בעבר בחוברות של כתב-העת 'הספרות'. אחדים מחיבורים אלה אף נמסרו לפירסום ב'הספרות' בעודם בכתב-יד, לפני שפורסמו בשפה אחרת. כידיד אמיץ לישראל, ולחבריו למחקר הספרות והתרבות באוניברסיטת תל-אביב, הנך בשנת 1975 את "המכון הישראלי לפואטיקה וסמיוטיקה" (משנת 1977 – ע"ש פורטר) וקיבל תואר דוקטור-כבוד מטעם אוניברסיטת תל-אביב. פירסום בשפה העברית היה בו לגבי יאקובסון ערך מיוחד, שונה מפירסום בלשונות אחרות, ולקוראי העברית – אנו בטוחים – זוהי זכות גדולה. חבל שלא זכה לשמוח בו.

תודתי לפרופ' גדעון טורי, חברי לעריכת המיבחר, על העמל הרב שהשקיע בתרגום ובניפוי, בבדיקה ובעריכה של התרגומים, לפרופ' בנימין הרושובסקי, ראש המכון לפואטיקה וסמיוטיקה ע"ש פורטר, שגילה בפני לפני שנים את עבודתו של יאקובסון ולימדני להבינה, על העידוד הרב שנתן לי במלאכה קשה זו, על עזרתו בפיתרון רבות מבעיותינו ועל תרגומיו למאמרים אחרים. תודה למתרגמים השונים של המיבחר, שהשקיעו בעבודתם התלהבות, מאמץ וכישרון, ואחרון חביב – תודה לרומאן יאקובסון עצמו, על אורך-רוחו ועל נדיבות-הרוח.¹

איתמר אבן-זהר

¹ רומאן יאקובסון נפטר לפני שראה את קובץ עבודותיו בעברית, אך הוא ליווה את העבודה והיה לעזר רב בפיתרון בעיות.